

ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ КОНОТАЦІЇ ЕТНОНІМІВ *РУСИН, ЛИТВИН, ТАТАРИН, НІМЕЦЬ* (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕМ І ПАРЕМІЙ)

Якимович-Чапран Д. Б.

кандидат філологічних наук,

доцент катедри українського прикладного мовознавства

Львівський національний університет імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, Львів, Україна

orcid.org/0000-0002-6887-4076

darusja.jak@gmail.com

Ключові слова: *етнонім, семантика, фразема, паремія, внутрішня форма, конотація, аксіологічний компонент значення, мовна картина світу.*

Статтю присвячено дослідженню лінгвокультурних конотацій етнонімів русин, литвин, татарин і німець, вичленуваних на підставі внутрішньої форми українських стійких висловів за допомогою методу компонентного аналізу. Виокремлені конотативні семи покласифіковано на три блоки відповідно до таких аспектів сприйняття представників різних народів, як зовнішній вигляд, спосіб життя, риси національної вдачі та світогляду. Встановлено, що самооцінка українців, засвідчена в мікротекстах паремій та фразем із компонентом русин та його субститутами, є назагал позитивна, хоч і не позбавлена критицизму. Так, український народ високо оцінює такі свої риси, як сила і витривалість, почуття власної гідності, працьовитість. Натомість негативний аксіологічний складник спостерігається насамперед щодо таких рис, як упертість, нерішучість у вирішенні проблемних питань, схильність поступатися своїми національними і соціальними інтересами під тиском чужинців-завойовників. З аналізу типової структури стійких висловів з компонентом русин помітно, що абсолютна більшість їх побудована на протиставленні чи зіставленні з іншими народами, насамперед із сусідами (поляками, московитами, білорусами-литвинами), а також із євреями, компактні поселення яких з'явилися в Україні ще від середньовічних часів. Рецепція північних і південних сусідів у мовній свідомості українців радикально відрізняється за своїм оцінним складником. Білоруси, які виступають у текстах паремій і фразем під назвою литвини, сприймаються назагал нейтрально (подекуди з відтінками співчуття або ж жарту) і позитивно. Негативний аксіологічний компонент мають лише ті конотації, які відображають недостатню твердість у християнській вірі та надмірну довірливість і наївність, що їх українці, приречені повсякчас оборонятися від інших агресивних сусідів, сприймали як глупоту. Натомість практично всі конотації етноніма татарин є негативними за своєю аксіологією, що зумовлено дуже травматичним досвідом співіснування українців із названим народом. Така конотативна семантика підтверджується і текстами інших фольклорних жанрів, як-от дум, історичних пісень, балад, легенд і переказів. Етнонім німець теж багатий на негативні оцінні компоненти, які стосуються насамперед таких особливостей життєвого укладу цього народу, як протестантські релігійні практики, істотно відмінні від православних, і корисливість у веденні торгових та інших справ. Є підстави припустити, що неприязне ставлення з боку українців до німців сформувалося і через їх тісну співпрацю з російським колоніальним урядом та масове поселення на землях, які раніше належали зруйнованій Запорозькій Січі.

LINGUO-CULTURAL CONNOTATIONS OF ETHNONYMS *RUSYN*, *LYTVYN*, *TATARYN*, *NIMETS* (BASED ON UKRAINIAN PHRASEMES AND PAROEMIAS)

Yakymovych-Chapran D. B.

PhD (Philology),

Associate Professor at the Department of Ukrainian Applied Linguistics

Ivan Franko National University of Lviv

Universytetska str., 1, Lviv, Ukraine

orcid.org/0000-0002-6887-4076

darusja.jak@gmail.com

Key words: *ethnonym, semantics, phrase, paroemia, inner form, connotation, axiological component of meaning, linguistic worldview.*

The article focuses on the study of linguocultural connotations of ethnonyms *Rusyn* (a Ukrainian), *Lytvyn* (a Belarusian), *Tataryn* (a Tatar), and *Nimets* (a German), singled out based on the inner form of Ukrainian set expressions via componential analysis. The singled out connotative semes were classified into three blocks according to such aspects of perception of the representatives of different peoples as appearance, way of living, traits of national character and worldview. It was established that self-assessment of Ukrainians, manifested in the micro texts of paroemias and phrasemes with the component *Rusyn* and its substitutes, is generally positive, though not deprived of some criticism. For instance, the Ukrainian people appreciate such characteristics of their own as strength and endurance, striving for freedom, sense of dignity, industriousness. The negative axiological component can primarily be traced in relation to such traits as stubbornness, inertia in problem solving, proneness to compromise their national and social interests under the pressure of the foreign conquerors. Analysing a typical structure of set expressions with the component *Rusyn* shows that their overwhelming majority is based on the opposition with other peoples, primarily, neighbours (Poles, Muscovites, Belarusians-Lytvyns), as well as Jews, the compact settlements of the latter having appeared in Ukraine back in the Middle Ages. The reception of northern and southern neighbours in the linguistic consciousness of Ukrainians is drastically different as far as the evaluation component is concerned. Belarusians, who appear in the texts of paroemias and phrasemes under the name *Lytvyns*, are generally perceived neutrally (though, occasionally, with some shades of sympathy or elements of jokes) and positively. Only the connotations reflecting the insufficient firmness in their Christian faith and excessive trustfulness and naivety have some negative axiological component, since Ukrainians, doomed to always defend themselves against other aggressive neighbours, always perceived such characteristics as stupidity. Instead, almost all the connotations of the ethnonym *Tataryn* are evidently negative by their axiology, which stems from a highly traumatic experience of the co-existence of Ukrainians with this people. Such connotative semantics is also confirmed by the texts of other folklore genres, including dumas, historical songs, ballads, legends and folk stories. The ethnonym *Nimets* is also rich in negative evaluation components referring primarily to such peculiarities of the way of living of this people as protestant religious practices, significantly different from Orthodox ones, as well as mercenariness in trade and in other fields of business. There are substantial grounds to assume that negative treatment of Germans by Ukrainians also developed due to the close cooperation of the former with the Russian colonial government and mass settlement on the lands that used to belong to the destroyed Zaporozhian Sich.

Постановка проблеми. Національні спільноти світу нині опинилися перед серйозними викликами. З-поміж них найголовнішими є глобалізаційні процеси, які загрожують повною нівеляцією національної самобутності, та гібридні війни, надзвичайно важливим складником яких є технології інформаційних маніпуляцій та нейролінгвістичного програмування, унаслідок чого ми стаємо свідками того, як відбувається «системне руйнівне втручання у фундаментальні цінності народу, включаючи естетичні та морально-етичні засади. Спотворюється психічна реальність, що адекватно відображає саму сутність народного, національного» [13, с. 7]. Поступово світ доходить до розуміння, що будь-яка нація в будь-якому куточку планети не втратить свого неповторного обличчя і не розчиниться у безликій масі «громадян Всесвіту», лише усвідомивши власну ідіоетнічність, яка виражається у всій множині уявлень народу про свій генезис, історичну долю, культуру, традиції, релігію, мову [19, с. 222]. Явище ідіоетнічності за суттю своєю багатоаспектне і потребує поглибленого вивчення за допомогою сучасних методик. З цього погляду особливу вагу мають етнолінгвістичні студії, які дають змогу пізнати, як через семантику слів, їх внутрішню форму та комбінаторику відображається національно специфічна картина світу. У зв'язку з цим засадничою й надалі залишається теза одного з найкращих лінгвістів усіх часів В. фон Гумбольдта про те, що «різні мови – це зовсім не різні позначення однієї й тієї самої речі, а різні бачення її» [6, с. 375].

На підставі етимологічних та семасіологічних студій останніх десятиліть теоретична лінгвістика дійшла висновку, що найменшими змістовими одиницями, «своєрідними атомами когнітивно-семантичного простору» є, власне, семи, а їх поєднання у практично нескінченній множині комбінацій «видозмінює семантику мовних одиниць, слугуючи основою будь-яких семантичних змін у мовах» [14, с. 38, 39]. Саме така властивість сем є причиною розмаїття не лише лексичної, але й фонові семантики слів у різних мовах світу, причому, як дуже слушно зауважив В. Мусієнко, навіть універсалії набувають національно специфічного забарвлення через відповідну рецепцію в тій чи тій етнокulturі [15, с. 131]. З огляду на це вчений рекомендує шукати закодовані у словах національні стереотипи (акцентування «однієї з вірогідних сем» [15, с. 133]) та національно-культурні конотації (додаткові, у т. ч. оцінні відтінки, «які зумовлені особливостями суспільного життя» [15, с. 133]). На нашу думку, у таких студіях методологічно засадничим виглядає концептуальне спостереження В. Гака про те, що «розвиток значення слова чи його кореня може виявлятися в мові трояко: 1) у нових значеннях самого слова;

2) в утворенні похідних слів; 3) у формуванні фразеологічних одиниць, до яких увіходить це слово» [4, с. 694]. Позаяк стійкі словосполучення, як відомо, належать до числа визначальних маркерів етнолінгвістичної специфіки кожної мови, то ми вирішили зосередитися на особливостях вияву семантики лексеми у складі фразеологізмів.

Мета пропонованої розвідки – визначити лінгвокультурні конотації етнонімів, що виступають компонентами українських ідіом. При цьому ми спираємося на абсолютно слушне твердження, що внутрішня форма фразем відображає етнокультурні пріоритети, психологічні, моральні установки культурної спільноти [10, с. 252]. Щодо робочого терміна «внутрішня форма», то, слідом за О. Потебнею [18, с. 175], розуміємо це явище як образну основу і спосіб, що ним ця основа виражається. Поняття «фразеологічні одиниці» ми трактуємо в традиційному для українського мовознавства широкому сенсі й зараховуємо сюди, крім власне фразем, прислів'я, приказки й загадки. Саме так розумів назване поняття О. Потебня [18, с. 485–520], аналогічно дефініюють його і сучасні лінгвісти, зокрема Т. Сукаленко [29], Г. Онуфрійчук [17], В. Жайворонок [8], Г. Артеменко [2], Л. Ставицька [28] та ін.

Фраземний фонд посідає у системі мови насправді особливе місце, позаяк бере активну участь у конструюванні колективної мовної свідомості. Так, В. Жайворонок стверджує, що ідіоматичні вирази – це та сфера мовної діяльності, «де, з одного боку, в мовних фактах яскраво відбиваються етнопсихологічні особливості соціуму, а з іншого – чітко простежується вплив мови на формування його менталітету» [8, с. 33]. Спостерігаючи за походженням і видозмінами фразеологічних одиниць, Л. Авксентьев дійшов висновку, що майже в усіх випадках підставою до переосмислення первісно вільної словосполучення слугує певний образ, значуща ознака чи дія, зміст якої проектується на новоутворений фразеологізм [1, с. 29], а відповідно, в основі семантики фразеологізмів лежить «етимологічний елемент змісту, який є не що інше, як залишкове уявлення про будь-який факт, явище, подію» [1, с. 35].

Українські вчені-філологи неодноразово вибирали етноніми за об'єкт своїх студій. Так, Л. Родніна [20] свого часу досліджувала варіативність назв осіб за місцем проживання і національністю у сучасній українській мові, О. Кровицька проаналізувала семантичні та словотвірні особливості назв осіб за етнічною й територіальною належністю у середньоукраїнській мові [11; 12]. Семантиці та функціонуванню окремих етнонімів присвячено наукові статті Т. Сукаленко [29] та Ю. Сілецького [21], а також науково-публіцистичну розвідку І. Фаріон [34]. Т. Сукаленко про-

студіювала аксіологічні відтінки назви *москаль*, але виокремила їх лише на підставі аналізу художніх текстів XIX ст. Ю. Сілецький дослідив стереотипне сприйняття єврея (жида) в традиційній культурі українців, але використав лише етнологічні методи, не залучивши мовних фактів. І. Фаріон зосередилася на лексикографічній історії іменника *москаль*. Власне, тому ми й вважаємо за доцільне детальніше дослідити стереотипний та аксіологічний компоненти у семантиці назв різних народів, закріплені у внутрішній формі стійких висловів, позаяк ці мовні одиниці походять із фольклору, а отже, найточніше відображають колективне бачення стрижневого образу. У розвідці застосовано метод компонентного аналізу фразеологічного матеріалу, бо він допомагає встановити, які саме елементи народних уявлень і знань про власну етнічну спільноту та інші етноси, що з ними українці співіснували, спілкувалися, сусідили, зафіксувались у стійких виразах, а отже, вплинули на формування світогляду і самоідентифікації нашого народу.

За джерельну базу пропонованого дослідження було взято збірку М. Номиса «Українські прислів'я, приказки і таке інше» [33], яка видається нам максимально репрезентативною з двох причин: 1) рік її публікації – 1864, а тоді видання фольклорних матеріалів не так жорстко цензурувалися, як, наприклад, після 1876 р., а надто в часи радянського тоталітаризму; 2) записи, з яких укладач скомпонував збірку, походять з усієї української мовної території, тому забезпечують об'єктивність вибірки. Матеріал з основного джерела доповнюють стійкі вислови з компонентами-етнонімами, зафіксовані у «Фразеологічному словнику української мови» [36] і в «Словнику стійких народних порівнянь» О. Юрченка та А. Івченка [37].

Виклад основного матеріалу дослідження. Назагал було виявлено 15 базових найменувань (*варяг, волох, грек, жид, литвин, лях, москаль, мурин, німець, русин, татарин, турок, циган, чех, швед*), майже кожне з яких виступає у мікроконтекстах фразем або саме по собі, або у вигляді дериватів (прикметників, прислівників, корелятивів жіночого роду), або ж пародійованих чи дублетних найменувань-перифраз (наприклад, *німчай, москва, циганський, по-турецьки, бацькун* тощо). Про конотативну семантику назв *жид, циган, москаль*, які є рекордсменами за частотністю вживання у складі ідіом, ми вже опублікували три статті [38; 39; 40]. Пропонована розвідка містить детальний аналіз стійких словосполук із компонентами *русин, литвин, татарин, німець* (а також із назвами, що семантично та контекстуально вступають із переліченими лексемами у синонімію чи квазісинонімію відношення).

Лексема *русин*, яка до початку XX ст. виступала в Галичині, Буковині й на Закарпатті дублетом етноніма *українець* [23, т. 4, с. 85], зафіксована в пам'ятках в українській мові від XIV ст. [24, т. 2, с. 308]. Понад те уже на той час існувала і низка дериватів від цього найменування, зокрема фемінітив *руська*, прізвиська *Роусин, Русинович* та топонім *Роуси* [24, т. 2, с. 307–308]. Щодо етимології слова-мотиватора *русь* (згодом *руси*) учені так і не дійшли згоди. У літературі побутує кілька версій з цього приводу: 1) варязька (М. Фасмер, А. Брюкнер [35, т. 3, с. 522–523], І. Огієнко [16, т. 4, с. 208], К. Тищенко [30, с. 774] та ін.); 2) слов'янська (М. Грушевський [5, с. 192], Й. Отрембський [35, т. 3, с. 523]); 3) індоіранська (Й. Кнауер [35, т. 3, с. 523], О. Ткаченко [32, с. 64–66]); 4) кельтська (В. Скляренко [22, с. 8–45]). З усіх названих етимологій найменш переконливою є слов'янська. Більшість авторитетних учених схиляється до варязької гіпотези, однак, на нашу думку, заслуговують уваги також індоіранська версія, яку рішуче відкидав М. Фасмер і яку, проте, пізніше цікавими новими аргументами доповнив О. Ткаченко, а вже на початку XXI ст. підтримав М. Брайчевський [3, с. 63], та кельтська, яка є найновішою та добре обґрунтованою.

Прикметник *руський* (як і спільнокореневі з ним) фіксується уже в найдавніших пам'ятках української мови (див., напр., «Повѣсть временныхъ лѣтъ»). За даними Словника староукраїнської мови, цей прикметник вжито в документах XIV–XV ст. 166 разів у 16 різних фонетичних і графічних варіантах [24, т. 2, с. 308–309]. На той час лексема означала «український» або «білорусько-український».

У пам'ятках XVI–XVII ст., як також і XVIII ст., слово *руський* продовжувало активно функціонувати у значенні «український». Від середини XVI ст. вживався також похідний прислівник *руски* (*рвски*) і *по руски* (*по руску*), що означав «українською мовою» (Картотека СУМ XVI–XVII ст.).

Протягом кін. XIX ст. – першої половини XX ст. давня самоназва нашої землі *Русь*, як і похідні від неї лексеми, поступово витіснилася новішим етнонімом *Україна* і похідними *українці, український* тощо.

Якщо проаналізувати зміст і структуру стійких висловів із етнонімом *русин*, то насамперед впадає в око, що ця самоназва у свідомості наших предків чітко стереотипно асоціювалася також зі станом належністю більшості українців, тому в багатьох пареміях спостерігається субституція вказаного етноніма словами *мужик, козак, запорожець*. Маємо всі підстави кваліфікувати їх як контекстуальні синоніми. В аналогічний спосіб до контекстуальних синонімів можна зарахувати й займенники *ми* та *наш* із похідним прислівником

по-нашому. В окремих мікротекстах трапляється запозичена з російської мови назва *хохол*. Кілька разів фіксується також хоронім *Україна*, який за метонімічною моделлю співвідноситься з корінним етносом. Цікавим явищем є метафорично утворене найменування *Руська мати*, контекстуальний синонім до *Україна*. Мікротекст, у якому вжито цю словосполуку, також свідчить про метонімічну асоціацію з етносом. Явище гіперо-гіпонімії демонструють назви українців відповідно до регіонів їх мешкання, наприклад, *мадзури*, *недоляшки*, *московські недоломки*. Про оцінний характер і причини виникнення таких найменувань докладно йтиметься нижче. Оскільки в доборі матеріалу ми керувалися прийнятим у європейській пареміології тезаурусним принципом, що полягає у виокремленні ключового семантичного компонента [31, с. 94], то вважаємо за потрібне внести згадані стійкі фрази до реєстру дослідження.

Як і проаналізовані в наших попередніх дослідженнях фраземи та паремії з компонентами-етнонімами, стійкі вислови українців про самих себе відображають стереотипно-оцінну автохарактеристику з погляду зовнішніх, у тому числі фізіологічних, параметрів, життєвого устрою та внутрішніх, тобто ментальнісно-світоглядних, ознак.

Серед зовнішніх самоідентифікаційних рис для українців актуальними були:

а) фізична сила та витривалість до навантажень, хвороб, холоду: *Що литвину шкодить, то русину помагає* [33, с. 528]; *Не коли, колька, бо я не полька; коли русина, бо у русина більша сила* (щоб не її кололо, а чоловічий рід) [33, с. 249]; *У мужика чорт сидить в грудях, у ляха в ухах, а у жиди, то в п'ятах* (що не мерзнуть – той в груди і т. д.) [33, с. 624]; *Мужик нігде не змерзне, як в груди, жид в п'яти, а лях в вуса* [33, с. 80]. Найімовірніше, останні дві паремії виникли через асоціацію з характерними елементами одягу різних націй: в українців – це свита, куртка без коміра і назапах, а під нею сорочка з розрізаною пазухою, у євреїв – взуття-патинки без задничків, а в поляків – шапка-рогачка, яка зовсім не прикривала вух;

б) врода: *Ой жур, мати, жур! Ліпший русин, як мазур* [33, с. 549].

Бачення власного життєвого устрою українців відображено у пареміях про:

а) релігійні практики: *Хохол більше нашого Богу упадає* (В Русанові, певно, народ – мішанина) [33, с. 76];

б) мовні особливості: *Понімецький вецький, а поруський ночви* [33, с. 83]; *У ляхів – пани, на москві – реб'ята, а у нас – брати* [33, с. 76]. Як бачимо, у другому прислів'ї йдеться не так про просту констатацію різномовних найменувань одного об'єкта, як про акцент на сприйнятті ближ-

нього серед українців на протигагу аналогічним традиціям західних і північно-східних сусідів;

в) ставлення до членів своєї сім'ї: *Лях співає, як їсти хоче, а мужик жінку б'є, а жид борухи відправляє* [33, с. 533];

г) національне харчування: *Мужик свиню любить, а лях курку* [33, с. 80];

г) традиційні заняття: *Що кому годиться: мужикові цип, а ляхові шабля* [33, с. 80]; *Ляхові курка, а мужикові шабля* [33, с. 80]; *Козак, як не сало їсть, не турка рубає, так нужи шукає* [33, с. 75]. Якщо порівняти зміст перших двох паремій, то бачимо, що вони наче спростовують одна одну. Перша, судячи з усього, давніша за походженням і відбиває станово-національні стереотипи часів до інтенсифікації визвольних процесів першої половини XVII ст. Тим часом як друга демонструє зміну в національній самооцінці після перемог Б. Хмельницького. Третя стійка сполука свідчить про наявність в одній із самоназв українців самоіронічної конотації про неупорядкованість повсякденного побуту через постійну потребу оборонятися;

д) заможність: *На Вкраїні добре жити: мед і вино пити* [33, с. 71];

е) скруту через експансію сусідів: *Біда України: і оттоль горяче, і отсель боляче* [33, с. 71].

У низці фразем і паремій актуалізовано риси власного національного характеру, які самі українці вважали за визначальні:

а) волелюбність і почуття власної гідності: *Чи ви пани, чи ви ляхи, а ми запорожці: пам'ятайте, вражі сини, що ми вам не хлопці* [33, с. 548]; *Нема слободи, як на Україні* [33, с. 71]; *Посунься, ляше, най русин сяде* [33, с. 79]; *Буде лях, як русин* [33, с. 149]; *Не далеко то Україна!* [33, с. 71]; *Великая Руська мати* (земля Руська) [33, с. 71];

б) затятість, упертість: *Твердий русин* [33, с. 76]; *Упертий як русин* [37, с. 129];

в) працьовитість: «*Багато там роботи?*» – «*На одного хакла буде на день (багато)*» [33, с. 602];

г) схильність до відкладання справ: *Підожди з руський місяць* [33, с. 267].

Спеціальної уваги заслуговують назви мешканців окремих регіонів, які перебувають із основним етнонімом *русин* у відношенні гіперо-гіпонімії. Вони зафіксовані у збірнику М. Номиса як перифрастичні найменування з різко зневажливими конотаціями: *недоляшки* (так гетьманці дражнять подолян) [33, с. 72]; *мадзури* (подоляне по Бугові дражнять своїх же братчиків, що католицької віри) [33, с. 72]; *московські недоломки* (подоляне дражнять гетьманців) [33, с. 72]. Усі вони, як бачимо, відображають поділ української етнічної території на історико-політичні регіони, підпорядковані верховній

владі різних держав, і засуджують утрату серед місцевого населення автентичних українських національних ознак, як-от конфесійної належності, чистоти мови та звичаїв. З одного боку, такі аксіологічно марковані лексеми можна потрактувати як свідчення ментальної схильності нашого народу до внутрішнього розбрату, але з іншого боку, факт їхнього існування сигналізує про чітко сформовану потребу колективного контролю за збереженням національної ідентичності, що в усі часи було найголовнішим засобом самозбереження народу як окремої етнічної спільноти.

Окрім проаналізованої вище самоназви, українські фраземи та паремії містять і низку найменувань етносів, які були або безпосередніми сусідами українців, як-от литвини «білоруси» чи татари, або ж мешкали віддалено від України, однак у той чи той історичний період відіграли певну роль у розвитку української культури, ремесел, торгівлі тощо, зокрема, німці.

Іменник *литвин* відомий в українській мові з XIV ст. Первісно слово означало «литовець» [24 т. 1, с. 549] і було утворене додаванням суфікса -ин до основи запозиченого ще раніше у добу Київської Русі етноніма, а згодом хороніма *литва* (< лит. Lietuva «Литва» < лит. Leita (назва ріки) [7, т. 3, с. 245]), неодноразово згадуваного в Літописі Руському. Власне, покликаючись на цей літопис, М. Номис фіксує і найдавнішу сентенцію, що містить назване найменування: *Романе, лихим живеши, литвином ореши* [33, с. 69] і супроводить її відповідним історичним коментарем: «Великий князь Роман Ростиславович, звитяживши литвинів 1173 р., впрягав бранців до плуга і ними викорнював нові місця». З часом цей крилатий вислів був засвоєний як прислів'я і побутував у кількох варіантах, адаптованих до норм живорозмовної мови: *Романе, Романе! Нічим живеш – литвою ореш* [33, с. 69]; *Зле, Романе, робиш, що литвином ореш* [33, с. 69]. На жаль, попри ретельні пошуки нам не вдалося знайти у тексті Літопису Руського згадки про таку подію ані під указаним у М. Номиса роком, ані в інших оповідях про життя і діяльність князя Романа, тож питання реального джерела зазначеної ідіоми залишається відкритим. Пам'ятки середньоукраїнської мови XVII ст. фіксують також словотвірні варіанти до слова *литвин*: *литвакь* і *литовець*, а ще демінутив *литвинчикь* [26, т. 16, с. 58–60]. Прикметно, що всі вони вживалися в ролі прізвищ. Тим часом у старобілоруській мові вже від середини XV ст. лексема *литвин* функціювала у значенні «житель Великого Князівства Литовського» [9, с. 394]. Позаяк білоруси, як і українці-русини, власне, й були мешканцями Великого Князівства Литовського, то очевидно, саме під впливом цієї семени унаслідок метонімічного переносу етнонім *литвин*

в українській мові XVI–XVIII ст. набув ще значень «білорус» та «поліщук» (укладачі Етимологічного словника української мови, правда, наполягають, що така трансформація відбувалася ще від XIII ст. [7, т. 3, с. 245], однак достовірних документальних свідчень тому немає). Фактом залишається те, що станом на XIX ст. слово *литвин* в українській мові виступало у двох загальноживаних значеннях: 1) «литовець»; 2) «білорус» [23, т. 2, с. 363]. Прив'язку до білорусів мали у семантиці і всі похідні від етноніма, їх за Словником Б. Грінченка налічується ще шість, не рахуючи хороніма-мотиватора *Литва*, який зберіг також своє вторинне етнонімне значення «білоруси» [23, т. 2, с. 363]. Незрозуміло тільки, чому Б. Грінченко не подає ще третього значення назви *литвин*, а саме «поліщук», хоча саме з такою семантикою вона зафіксована у творах І. Нечуя-Левицького, які залучені до Словника української мови за ред. І. Білодіда [25, т. 4, с. 494]. Натомість укладачі Словника української мови цілком проігнорували значення «білорус» у цій лексемі. Найімовірніше, це зумовлено політичними чинниками.

У мікротекстах українських фразем і паремій етнонім *литвин*, а також його похідні (демінутив *литвинко* та прикметник *литовський*) використовуються, як правило, у вторинному значенні «білорус» («білоруський»). Винятком є хіба що згадувана вище паремія про князя Романа разом з її варіантами, де зміст чітко засвідчує актуалізацію першої, первісної семени. Стійких висловів про північних невойовничих сусідів назагал мало – усього 8 одиниць. Але вони досить чітко відображають ті стереотипні та аксіологічні бачення, які лягли в основу лінгвокультурних конотацій аналізованого етноніма. Так, серед зовнішніх рис сусіднього народу українцям найбільше впадали у вічі:

а) особливості тілобудови та фізіології: *Дитина! Литка (паністара), як у литвина* [33, с. 383]; *Що литвину шкодить, то русину допомагає* [33, с. 528]. Друга паремія (уже наведена в частині нашої розвідки про русина) має максимально узагальнений зміст і в принципі може бути потрактована як суто фізіологічне спостереження, уgruntоване на відмінностях національних кухонь чи пристосованості до умов природного довкілля, яке, як відомо, істотно відрізняється в Білорусі, з її лісистоболотистими, часто піскуватими ландшафтами та в переважно лісостеповій чи й зовсім степовій Україні з її різкішим континентальним кліматом;

б) звукові риси мови, назагал схожої до української: *Лихо (чорт) литвинка нападе, як не дзекне* [33, с. 244]. Ця паремія відображає маркувальну рису білоруської фонетики – насиченість свистячими африкатами. Саме таке абсолютно об'єктивне спостереження вмотивувало і появу низки перифрастичних жартівливих найменувань пів-

нічних сусідів, як-от: *бацькуни, ліцвін, ліцвяк, падзегун* [33, с. 73] і *падзігун, дзекало* (А литвини наших дражнять *секалами, секало*, що кажуть *се*, а не *ета*, як мовляють литвини) [33, с. 623].

З-поміж особливостей національного характеру білорусів українці виокремили єдину – веселу, безтурботну і простодушну вдачу: «*Литвинку, хороше танцюєш*» – «*Треба, пане, тому лиху годити*» [33, с. 74]; *Здоров пив, татарину!* [33, с. 544]. Друга приказка є редукованим до єдиної фрази анекдотом-бувальщиною про білорусів, яку М. Номис подає там само, щоб витлумачити зміст: Татарин пив, а литвин на дереві сидів, та ото й каже – його і взяли... А другий сидів під мостом, і як почав татарюга накидать тому аркан на шию: «Круці головою, Цимох, – кричить, – не давайсь!». І його взяли. А третій десь далі сидів: «Глянь, – каже, – чи є голова, чи ні?.. здається я видав, як їдав та бородою кивав... одначе не знаю, чи була, чи ні...». Довірливість і неконфліктність білорусів видавалась дуже нерозважливою рисою нашим предкам, змушеним жити на пограниччі з Диким Полям та агресивними Московією і Польщею, і відповідно, повсякчас бути обережними і войовничими. Тому вказана властивість прирівнювалась до глупоти: *Бог не дитина слухати дурного литвина* [33, с. 208]; *Струць задесенський* (дурень, як задесенець чи литвин) [33, с. 592].

Очевидно, природне середовище розселення білорусів зумовило певні особливості способу їхнього життя, які для українців видавалися маркантними:

а) християнсько-язичницьке двоєвір'я, а відповідно, забобонність: *З литвина не буде християнина* [33, с. 74]. Ця риса, як відомо, притаманна найбільшою мірою тим спільнотам, які перебувають на периферії та в певній ізоляції від значних культурно-економічних центрів, а саме так і жила більшість білоруського сільського населення, чії села були відділені одне від одного та від великих міст важкопрохідними лісами та болотами;

б) неможливість, що виявляється в убогому харчуванні та неякісних знаряддях праці: *Кортить литвинка скоринка* [33, с. 244]; *Як литовська дівтора, табаку вживає* [33, с. 553]; *Язык у тебе, як литовський цип: раз по снопу, а раз по току* [33, с. 572]. Цілком об'єктивне спостереження з погляду народу, який звик господарювати на родючих чорноземах і в значно теплішому, ніж у Білорусі, кліматі.

Етнонім *татарин* разом зі словотвірним варіантом *татар* (множина *татарове*) задокументований у пам'ятках ранньосередньокраїнської мови з середини XIV ст. У XV ст. виникла низка дериватів, зокрема відносний прикметник, а також кілька власних назв [24, т. 2, с. 422–423]. Як свідчать етимологи, слово має давньотюрк-

ський етимон і первісно вживалося на позначення різних племен і народів, які входили у військовий союз під проводом Чингісхана [7, т. 5, с. 527; 16, т. 4, с. 348]. Очевидно, саме з української слово поширилося в інших слов'янських мовах (адже, до прикладу, в білоруських пам'ятках його найдавніша фіксація датується початком XVII ст.) [9, с. 909]. У середньокраїнську добу іменник використовувався як назва всіх тюркомовних етносів, які були південними сусідами українців, зокрема, у Хмельницькому літописі 1630–1650 рр. на сторінці 80 написано: *царь гань ишовь, а зь нимь войско незличноое татар: крымцы, билгородцы, нагаи* (Картотека СУМ XVI–XVII ст.). Таке саме значення, щоправда, з відтінком архаїчності має аналізована лексема і в сучасній українській мові, поруч із новішим і на сьогодні основним «народ, що становить основне населення Татарської АРСР (сучасної Республіки Татарстан – Д. Я.-Ч.)» [25, т. 10, с. 42–43].

З огляду на складні стосунки між осілими українцями і кочовими татарами, які впродовж не одного століття чинили набіги на українські землі з метою набрати полонених для подальшого їх продажу на работорговельних ринках Туреччини та інших мусульманських країн, українські фольклорні твори, насамперед думи, історичні та козацькі пісні, малюють практично стовідсотково негативний образ татарина. Внутрішня форма фразем і паремій (усього в наших джерелах їх зафіксовано 12 одиниць плюс два варіанти) підтверджує наявність у конотативній семантиці етноніма татарин негативних оцінних сем. Цікаво, що в нашій джерельній базі не зафіксовано жодної стійкої сполуки, де йшлося б про зовнішній вигляд татар. Можливо, тому, що татари перетиналися з нашими предками зазвичай під час своїх блискавичних нападів і ніколи не жили компактними поселеннями впереміш з українцями, на відміну від євреїв чи циган. Серед рис національного характеру татар для українців найактуальнішими були очевидно:

а) схильність до агресивних загарбницьких дій: *Сонечко, сонечко! Одчини Боже віконечко – подивимось, чи далеко татаре йдуть* [33, с. 54]; *Сонечко, сонечко, скажи відкіля татаре йдуть*. [33, с. 54]; *Комашки, комашки, ховайте подушки, бо татаре йдуть* [33, с. 54]; *Мурав'я, мурав'я! Он татаре йдуть, ваших дітей поріжуть і ваші подушки заберуть* [33, с. 54]; *Тату, я зловив татарина!* – «*То веди го сюда*». – «*Не ведеться-бо!*» – «*То держи го*». – «*Не держиться-бо!*» – «*То пусти го*». – «*Не пускається-бо!*» [33, с. 218]; *Не до пари-пари, з'дять татари* [33, с. 558]; *Голо якби татари перейшли* [37, с. 149]; *Убрався в правду, як татарин в зброю* [33, с. 319]; *Здоров пив, татарину!*

[33, с. 544] (коментар до останньої паремії, яка є редукованим до фрази анекдотом-бувальщиною, див. вище);

б) жорстокість: *Люде не татаре, дадуть кусок хліба* [33, с. 222]; *Свої люде не татаре, не дадуть загибати* [33, с. 419]; *Люде не татаре* [33, с. 419]; *Непроханий гість гірше татарина* [33, с. 521]. Прикметно, що всі наведені тут стійкі вислови побудовано на протиставленні або зіставленні, причому іменник *люде* чітко асоціюється зі співвітчизниками, а це теж, хоч і непрямо, свідчить про негативний оцінковий компонент у семантиці етноніма *татару*.

Специфіка національної звичаєвості та спосіб життя татар у мовній картині світу українців відображалася головню через їх цілком відмінну релігійну належність: *Бий, дзвоне, бий! Хмару розбий! Нехай хмари на татаре, а сонечко на хрестяне! Бий, дзвоне, бий! Хмару розбий!* [33, с. 53]. У наведеному замовлянні марно згадується дзвін, адже він є одним із головних зовнішніх атрибутів християнських церковних практик і тут виступає своєрідною синекдохою Церкви як такої.

Слово *німець* належить до праслов'янського фонду, у незначних фонетичних одмінах існує практично у всіх сучасних слов'янських мовах і походить від псл. *нѣтьсь 'чужоземець; буквально, той, хто говорить незрозумілою мовою', що своєю чергою зводиться до етимона *нѣть 'який заїкається, який говорить невиразно, незрозуміло, німий' [7, т. 4, с. 99]. Щоправда, І. Огієнко висловлює обґрунтований сумнів, чи справді така етимологія слухна, адже незрозумілими мовами говорили й інші народи, з якими контактували наші предки: греки, римляни, азійські кочовики, але назва *німець* практично з найдавніших часів закріпилася лише за германськими племенами, з яких постав один із найчисельніших європейських народів [16, т. 3, с. 284]. У староукраїнській мові киеворуської доби множинний іменник *нѣмци* існував у значенні етноніма та хороніма і зафіксований, зокрема, у «Повісті минулих літ» [27, т. 2, с. 486–487]. У мові середньоукраїнського періоду найменування функціувало в тих самих значеннях і формі, що й раніше, а також уживалося як прізвище; задокументовано також деривати *нѣмецкии* (у тому числі у складі терміносполук *нѣмецкоє право* «магдебурзьке право» і *нѣмецкии возъ* «рід купецького воза, зробленого за зразком німецького») та прізвище *Нѣмцевичъ* [24, т. 2, с. 61]. XVI ст. датується прислівник *по немецку* «німецькою мовою» (Картотека СУМ XVI – першої половини XVII ст.). Словник Б. Грінченка, крім давніше зафіксованих апелятивних відетнонімних похідних, містить у реєстрі ще низку назв: словотвірні, пейоративні й демі-

нутивні варіанти самого етноніма *німчин, німчай, німчак* і *німчик*; *німча* «дитина німця», фемінітиви *німка* та *німкєня*, збірний іменник *німота*, дієслова *німчити* «онімечувати» [23, т. 2, с. 567] і *понімечитися* [23, т. 3, с. 312].

Німці в добу пізнього середньовіччя вели з українцями торговельні справи, а також займалися різними ремеслами, поселяючись головню в містах, де іноді мали цілі земляцькі квартали. Українські селяни почали частіше спілкуватися з представниками цього етносу у другій половині XVIII ст., коли за розпорядженням імператриці Катерини II їм було дозволено за безцінь скуповувати знелюднені у зв'язку зі знищенням Запорозької Січі землі в пониззі Дніпра і на півдні України.

Лексему *німець*, а також похідні від неї збірний іменник *німота* та пейоратив *німчай*, прислівник *по-німецьки* і прикметник *лутерський*, який у мікротексті одної з паремій співвідноситься із зазначеним етнонімом, ужито в 15 стійких висловах (з-поміж них у трьох загадках). Аналіз внутрішньої форми цих одиниць засвідчує, що для українців актуальними були такі зовнішні риси німців, як етносу:

а) особливі деталі одягу: *На лозі, у трапезі, стоїть німець на одній нозі* (Гриб) [33, с. 649]. Такий опис зовнішнього вигляду гриба зумовлений німецькою традицією носити капелюх, який, до речі, є обов'язковим аксесуаром німецького народного строю;

б) незрозуміла мова: *Вийшли німці на наші сініці: вузлики знать, та не можна розв'язать* (Місяць і зорі) [33, с. 638]; *Понімецький вецький, а поруський ночви* [33, с. 83]; *Чорне мотовило попід небесами ходило, по-німецьки говорило, по-турецьки закидало* (Ластівка) [33, с. 641].

Головною ментальною ознакою німців, з погляду українців, є ділова хватка, уміння здобути вигоду в будь-якій ситуації: *Се вже ми, як той німець, що на шаєчку воздух вішає* [33, с. 442]; *Вивертає пику, неначе німець* (ради користи уміє бути і сяким і таким) [33, с. 589]; *Жид, пан і німець усе поверне внівець* [33, с. 586].

Щодо способу життя німців, то тут, подібно як і у випадку з татарами, наші предки за маркувальні ознаки вибрали розбіжності протестантського релігійного обряду і православного: *Німець каже, що постить все половину: вдень їсть скоромно, а вночі постить* [33, с. 83]; *Польський міст, лутерський піст, турецьке набоженство – то все блазенство* [33, с. 364]; *З німцем нехрїсть одшибає* [33, с. 83]; *Вража німота* [33, с. 83]; *Або чорт, або німець розбив* [33, с. 159]. Варто зауважити, що, судячи із внутрішньої форми стійких словосполук, українці з більшим негативізмом ставилися до німецьких, аніж до татарських релігійних практик – у трьох останніх висловах

лютеранство, а через нього і його носії-німці асоціюються з нечистою силою. Очевидно, так сталося тому, що на час постановки вказаних фразем і паремій належність до єретичних (із погляду ортодоксальних християнських Церков) конфесій вважалася ще тяжчим гріхом, аніж абсолютно інше віросповідання, як-от іслам, юдаїзм тощо.

Як бачимо, конотативні семи етноніми німець, пов'язані з релігійною належністю цього народу та його ставленням до ділових партнерів, мають однозначно негативний аксіологічний компонент. Судячи з усього, саме вони вмотивували неприязне ставлення українців до німців як народу, що й відобразилося у таких пареміях: *Ой дай, жінко, нагая – проучити німчя* [33, с. 83]; *Німець на душі не лежить* [33, с. 83]; *Щоб я трейчи німцем став* [33, с. 600]. Правдоподібно також, що згадувана вище колаборація німців із російською колоніальною владою підсилила й закріпила негативні конотації в рецепції їх з боку корінного українського етносу.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження конотативної семантики етнонімів, встановленої на підставі вивчення внутрішньої форми українських фразем і паремій методом компонентного аналізу, засвідчило, що українці досить уважно ставилися до пізнання себе як етносу. Найчастіше це відбувалося через зіставлення себе з іншими народами, з якими довелося бути сусідами (як-от з поляками, московитами, білорусами та ін.) або співіснувати на власній етнічній території (як, наприклад, з євреями), або ж мати певні ділові контакти (як із німцями). Виокремлення ознак-маркерів самоідентифікації традиційно відбувалося за трьома параметрами: 1) зовнішній вигляд (включно з мовою); 2) особливості життєвого устрою (включно з релігійною належністю); 3) ментально-світоглядні риси. До рис, які супроводжуються позитивною оцінною характеристикою, належать, зокрема, краса і фізична сила та витривалість, а також почуття власної гідності, релігійність і працьовитість (таких одиниць назагал є 48%). До негативних самохарактеристик можна зарахувати схильність до домашнього насильства, звичку відкладати вирішення справ,

побутову затятість, яка парадоксально поєднується з нездатністю протистояти національному та соціальному поневоленню з боку насамперед поляків (таких одиниць 30%). Решта фразем і паремій актуалізують конотації нейтральні з аксіологічного погляду, хоч деякі і мають певні відтінки співчуття чи самоіронії через власну історичну долю.

Оцінки північних і південних сусідів – білорусів і татар – істотно відрізняються. Білоруси завдяки своїй миролюбності мають здебільшого нейтральні (деякі з відтінком співчуття чи жартівливості) та позитивні характеристики, відповідно 76% і 12%. Негативну аксіологію репрезентують ті одиниці, у яких ідеться про наївність, доведену до глупоти, та ще ті, де засуджується недостатня ортодоксальність у вірі. Натомість татари, як і у фольклорних творах інших жанрів, мають головню конотації з негативним оцінним компонентом, що зумовлено характером стосунків між українцями й татарами у XIII–XVIII ст. Прикметно, що, на відміну від інших етнонімів, іменник *татарин* не має жодної конотації, пов'язаної із зовнішнім виглядом.

Незважаючи на те, що стійких висловів з етнонімом *німець* та його контекстуальними субститутами порівняно небагато, вони представляють усі три аспекти бачення цієї нації очима українців. Цікаво, що кількість мікротекстів, де актуалізується негативна оцінка, дуже значна – 80%. Решта має нейтральне забарвлення. Особливо заакцентовані єретичні, на думку українців, протестантські релігійні практики і надмірна користолюбність у ділових стосунках. Є підстави припустити також, що німці-поселенці на колишніх землях Запорозької Січі апріорно сприймалися як поплічники і колаборанти ворожої російської влади.

Як бачимо, на формування стереотипних мовних образів різних етносів впливала ціла низка факторів, які зумовили часом об'єктивні, а часом і суб'єктивні оцінки свого та чужих народів. Подальші студії в цьому напрямі із залученням ширшого фольклорного матеріалу допоможуть доповнити множину етнонімних конотацій новим фактажем, уточнити й докладніше вмотивувати викладені тут спостереження та припущення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авксентьев Л. Сучасна українська мова. Фразеологія. Харків : Вища школа, 1988. 134 с.
2. Артеменко Г. Логіко-практична модель фіксації народного досвіду українськими пареміями. *Мовознавчі студії. Випуск 2: Фразеологізм і слово у тексті і словнику* : за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції на пошану 75-річчя від дня народження професора Мар'яна Демського. Дрогобич, 2010. С. 17–23.
3. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2002. 154 с.
4. Гак В. Языковые преобразования. Москва : Школа «Языки русской культуры», 1998. 769 с.
5. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ : Наук. думка, 1991. Т. 1. 649 с.
6. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. Москва : Прогресс, 1985. 452 с.

7. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / за ред. О.С. Мельничука. Київ : Наук. думка, 1989–2006. Т. 3. 552 с.; Т.4. 656 с.; Т. 5. 704 с.
8. Жайворонок В. Українська етнолінгвістика : нариси. Київ : Довіра, 2007. 262 с.
9. Кароткі гістабычны слоўнік беларускай мовы / склад. А.М. Булыка. Нац. акад. Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ. Мінск : Беларуская навука, 2015. 1038 с.
10. Кевлюк І. Термін «фразама» в етнолінгвістиці та лінгвокультурології. *Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету* : збірник наукових праць. *Філологічні студії*. Кривий Ріг, 2011. Вип. 6. С. 252.
11. Кровицька О. Назви осіб за територіальною та етнічною приналежністю в староукраїнській мові XVI–XVIII ст. *Українська лексика в історичному та ареальному аспектах*. Київ : Наук. думка, 1991. С. 163–171.
12. Кровицька О. Назви осіб в українській мовній традиції XVI–XVIII ст.: семантика і словотвір. Львів, 2002. 212 с.
13. Куєвда В. Міфологічні джерела української етнокультурної моделі: психологічний аспект. Донецьк : Український культурологічний центр, 2007. 264 с.
14. Манакін В. Мова і загальна симетрія універсуму. *Мовознавство*. 2011. № 3. С. 26–40.
15. Мусієнко В. Українська етнографічна лексика: ідентифікація та типологія. *Мовознавство*. 2006. № 2–3. С. 130–136.
16. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Етимологічно-семантичний словник української мови / редакція і доповнення Юрія Мулика-Луцика. Вінніпег, 1988. Т. III. 416 с.
17. Онуфрійчук Г. Людина в українській етнофразеології: біполярна опозиція «людина – тварина». *Мовознавство*. 2015. № 5. С. 67–74.
18. Потебня А. Эстетика и поэтика. Москва : Искусство, 1976. 616 с.
19. Процев'ят Т. Про деякі завдання етнологічного дослідження етнічної самосвідомості українців. *Науковий збірник Українського Вільного Університету* : матеріали конференції «Український Вільний Університет: з минулого в майбутнє. До 70-річчя заснування» (Львів, 13–14 лютого 1992 року). Мюнхен–Львів, 1993. С. 219–225.
20. Родніна Л. Варіанти назв осіб за місцем проживання і національністю у сучасній українській мові. *Славістичний збірник*. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. С. 188–197.
21. Сілецький Ю. Стереотип єврея в традиційному світогляді українців. *Нове життя старих традицій: традиційна українська культура в сучасному мистецтві і побуті* : матеріали міжнародної наукової конференції в рамках V Міжнародного фестивалю українського фольклору «Берегиня» / за ред. проф. В. Давидюка. Луцьк : Твердиня, 2007. С. 239–245.
22. Скляренко В. Русь і варяги: історико-етимологічне дослідження. Київ : Довіра, 2006. 119 с.
23. Словарь української мови / збрала редакція журналу «Кіевская Старина»; упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. Київ. 1908–1909. Т. 2. 574 с.; Т. 4. 564 с.
24. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / голова ред. колегії Л.Л. Гумецька. Київ : Наук. думка, 1977. Т. 1. 632 с.; Т. 2. 592 с.
25. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1973–1979. Т. IV. 840 с.; Т. V. 840 с.; Т. VIII. 927 с.; Т. X. 858 с.
26. Словник української мови XVI–першої половини XVII ст. Львів, 2013. Вип.16. 200 с.
27. Срезневский И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Санкт-Петербург, 1893–1911. Т. 1–3.
28. Ставицька Л. «Чоловік (мужчина)» у концептосфері української фразеології. *Мовознавство*. 2006. № 2–3. С. 118–129
29. Сукаленко Т. Аксиологія лінгвокультурних типажів («москаль», «студент», «священик»). *Українська мова*. 2015. № 2. С. 38–47.
30. Тищенко К. 42 епохи українських мовних контактів. Київ–Броди : Просвіта, 2020. 912 с.
31. Тищенко О. Рецензія на: Мокиєнко В.М., Никитина Т.Г., Николаєва О.К. Большой словарь русских пословиц. Москва : ЗАО «Олма Медиа Групп», 2010. *Мовознавство*. 2011. № 3. С. 93–94.
32. Ткаченко О. Про походження назви Русь. *Українська мова в школі*. 1959. № 6. С. 64–66.
33. Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад М. Номис ; упоряд., приміт. та вступна стаття М.М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. 768 с.
34. Фаріон І. Тлумачення слова «москаль». URL: <http://newzz.in.ua/culture/1148875364-movoznavestvina-faron-tlumachennya-slova-moskal.html>.
35. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. Москва : Прогресс, 1987. Т. III. 832 с.
36. Фразеологічний словник української мови: у 2-х кн. / уклад. В.М. Білоноженко, В.О. Винник, І.С. Гнатюк та ін. Київ, 1993. 982 с.
37. Юрченко О., Івченко А. Словник стійких народних порівнянь. Харків : Вид-во «Основа» при Харківському державному університеті, 1993. 176 с.

38. Якимович-Чапран Д. Етноніми як компоненти українських паремій (лінгвокультурні конотації). *Славянские языки: системно-описательный и социокультурный аспекты исследования* : сборник научных трудов VIII Международной научной конференции (Брест 23–24 ноября 2017 года). Брест : БрГУ имени А.С. Пушкина, 2018. Ч. I. С. 115–122.
39. Якимович-Чапран Д. Лінгвокультурні конотації етноніма *циган*. *Вісник Львівського університету. Серія «Філологічна»*. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2018. Вип. 68. С. 307–318.
40. Якимович-Чапран Д. Етнонім *москаль* як компонент українських фразем і паремій: лінгвокультурний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія «Філологічна»*. Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2020. Вип. 72. С. 200–210.

REFERENCES

1. Avksentiev, L. (1988). *Suchasna ukrainska mova. Frazeolohiia* [Modern Ukrainian Language. Phraseology]. Kharkiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
2. Artemenko, H. (2010). Lohiko-praktychna model fiksatsii narodnoho dosvidu ukrainskymy paremiiamy [Logical and Practical Model of People's Experience Registration with Ukrainian Paremias]. *Linguistic Studies*. Issue 2: Frazeolohizm i slovo u teksti i slovnyku (Za materialamy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii na poshanu 75-richchia vid dnia narodzhennia profesora Mariana Demskoho) [Phraseology and Word in a Text and Dictionary (After Materials of All-Ukrainian Conference in Honor of 75th anniversary of Professor Marian Demskyi)]. Drohobych. P. 17–23 [in Ukrainian].
3. Braichevskiy, M. (2002). *Pokhodzhennia slovianskoi pysemnosti* [The Origin of Slavic Writing Language]. Kyiv: Vyd. Dim "KM Akademiia" [in Ukrainian].
4. Hak, V. (1998). Yazykovye preobrazovaniya [Language Transformations]. Moskva: Shkola "Yazyki russkoj kultury" [in Russian].
5. Hrushevskiy, M. (1991). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [The History of Ukraine-Rus']. Vol. 1. Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
6. Humboldt, V. (1985). *Yazyk i filosofiya kul'tury*. Moskva: Prohress [in Russian].
7. Melnychuk, O.S. (ed.). (2012). *Etymolohichniy slovnyk ukrainskoi movy* [The Etymological Dictionary of Ukrainian Language]. Vols. 1–7. Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
8. Zhaivoronok, V. (2007). *Ukrainska etnolinhvistyka: narysy* [Ukrainian Ethnolinguistics: essays]. Kyiv: Dovira [in Ukrainian].
9. Bulyka, A.M. (2015). *Karotki gistarychny slounik belaruskaj movy* [A Brief Dictionary of Belarusian Language]. Minsk: Belaruskaia navuka [in Belarusian].
10. Kevliuk, I. (2011). Termin "frazema" v etnolinhvistytsi ta linhvokulturolohii [The Term "Phraseme" in Ethnolinguistics and Linguistic Culture]. *Philological Studies. Scientific Bulletin of Kryvyi Rih State Pedagogical University*. Kryvyi Rih. Issue 6 (1), P. 249–254. Retrieved from: <https://doi.org/10.31812/filstd.v6i1.801> [in Ukrainian].
11. Krovytska, O. (1991). Nazvy osib za terytorialnoiu ta etnichnoiu prynalezhnistiu v staroukrainskii movi XVI–XVIII st. [Names of persons by territorial and ethnic affiliation in the Old Ukrainian language of the 16th–18th centuries]. In *Ukrainska leksyka v istorychnomu ta arealnomu aspektakh* [Ukrainian Vocubular in Historical and Areal Aspects]. Pp. 163–171. Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
12. Krovytska, O. (2002). *Nazvy osib v ukrainskii movnii tradytsii XVI–XVIII st.: semantyka i slovotvir* [Names of Persons in Ukrainian Language Traditions of 16th–18th cc.: Semantics and Word Formation]. Lviv [in Ukrainian].
13. Kuievda, V. (2007). *Mifolohichni dzherela ukrainskoi etnokulturnoi modeli: psykholohichniy aspekt* [Mythological sources of the Ukrainian ethnocultural model: psychological aspect]. Donetsk: Ukrainskiy kulturolohichniy tsentr [in Ukrainian].
14. Manakin, V. (2011). Mova i zahalna symetriia universumu [Language and General Symmetry of the Universe]. *Linguistics*. Vol. 3. P. 26–40 [in Ukrainian].
15. Musiienko, V. (2006). Ukrainska etnografichna leksyka: identyfikatsiia ta typolohiia [Ukrainian ethnographic vocabulary: identification and typology]. *Linguistics*. Vol. 2–3. P. 130–136 [in Ukrainian].
16. Ohienko, I. (Mytropolyt Ilarion). (1988). *Etymolohichno-semantychnyi slovnyk ukrainskoi movy* [Etymological and semantic dictionary of the Ukrainian language]. Vol. 3. Vinnipeg [in Ukrainian].
17. Onufriichuk, H. (2015). Liudyna v ukrainskii etnofrazeolohii: bipoliarna opozytisia "liudyna – tvaryna" [A Person in Ukrainian Ethnophraseology: Bipolar Opposition "A Person – An Animal"]. *Linguistics*. Vol. 5. P. 67–74 [in Ukrainian].
18. Potebnia, A. (1976). *Estetika i poetika*. Moskva: Iskusstvo [in Russian].
19. Protseviat, T. (1993). Pro deiaki zavdannia etnolohichnoho doslidzhennia etnichnoi samosvidomosti ukraintsiv [On some tasks of ethnological research of ethnic self-consciousness of Ukrainians]. *Scientific Collection of Ukrainian Free University: Proceedings of the Conference "Ukrainian Free University: from*

- past to future. Dedicated to 70th anniversary” (Lviv, February, 13–14 1992). Pp. 219–225. Miunkhen–Lviv [in Ukrainian].
20. Rodnina, L. (1963). Varianty nazv osib za mistsem prozhyvannia i natsionalnistiu v suchasni ukrainskii movi [Variants of names of persons by place of residence and nationality in the modern Ukrainian language]. *Slavic collection of works*. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR. P. 188–197 [in Ukrainian].
  21. Siletskyi, Yu. (2007). Stereotyp yevreia v tradytsiinomu svitohliadi ukraintsev [The stereotype of the Jew in the traditional worldview of Ukrainians]. In Davydiuk V. (Ed.). *Nove zhyttia starykh tradytsii: Tradytsiina ukrainska kultura v suchasnomu mystetstvi i pobuti: Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii v ramkakh V Mizhnarodnoho festyvaliu ukrainskoho folkloru “Berehynia”* [New Life of Old Traditions: Traditional Ukrainian Culture in Modern Arts and Everyday Life]. Pp. 239–245. Lutsk: Tverdynia [in Ukrainian].
  22. Skliarenko, V. (2006). *Rus i variahy: istoryko-etymolohichne doslidzhennia* [Rus’ and the Vikings: a historical and etymological study]. Kyiv: Dovira [in Ukrainian].
  23. Hrinchenko, B. (1908). *Slovar ukrainskoi movy* [The Dictionary of Ukrainian Language]. Vol. II. Kyiv [in Ukrainian].
  24. Humetska, L.L. (ed.). (1977). *Slovnnyk staroukrainskoi movy XIV–XV st.* [The Dictionary of Old Ukrainian Language]. Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
  25. Bilodid, I.K. (Ed.). (1975). *Slovnnyk ukrainskoi movy* [The Dictionary of Ukrainian Language]. Vol. 4. Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
  26. Hrynchyshyn, D., Chikalo, M. (eds). (1994). *Slovnnyk ukrainskoi movy XVI–pershoi polovyny XVII st.* [The Dictionary of Ukrainian Language of 16th – first half of 17th cc.]. Issues 1–16. Lviv.
  27. Sreznevskiy, Y. (1911). *Materialy dlya slovarya drevnerusskogo yazyka po pis'mennym pamyatnikam* [Materials for the Dictionary of the Old Russian language on written monuments]. Vols. 1–3. St. Peterburg [in Russian].
  28. Stavyska, L. (2006). “Cholovik (muzhchyna)” u kontseptosferi ukrainskoi frazeolohii [A Man in the conceptual sphere of Ukrainian phraseology]. *Linguistics*. Issue 2–3. P. 118–129 [in Ukrainian].
  29. Sukalenko, T. (2015). Aksiolohiia linhvokulturnykh typazhiv (“moskal”, “student”, “sviashchenyk”) [Axiology of linguistic and cultural types (“moscal”, “student”, “priest”). *Ukrainian Language*. P. 38–47 [in Ukrainian].
  30. Tyshchenko, K. (2020). *42 epokhy ukrainskykh movnykh kontaktiv* [42 epochs of Ukrainian language contacts]. Kyiv–Brody: Prosvita [in Ukrainian].
  31. Tyshchenko, O. (2011). Review on the book: Mokienko, V.M., Nikitina, T.H. & Nikolaeva, O.K. (2010). *Bolshoi slovar russkykh poslovyts* [The Great Dictionary of Russian proverbs]. Moskva: ZAO “Olma Medya Hrup”. *Linguistics*. Issue 3. P. 93–94 [in Ukrainian].
  32. Tkachenko, O. (1959). Pro pokhodzhennia nazvy Rus [About the origin of the name Rus’]. *Ukrainian Language at School*. Vol. 6. P. 64–66 [in Ukrainian].
  33. Nomys, M. (1993). *Ukrainski prykazky, pryslivia i take inshe* [Ukrainian proverbs, sayings and so on]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
  34. Farion, I. (2011). *Tlumachennia slova moskal* [An interpretation of the word moskal]. Retrieved from: <http://newzz.in.ua/culture/1148875364-movoznavec-rina-faron-tlumachennya-slova-moskal.html> [in Ukrainian].
  35. Fasmer, M. (1987). *Etymologicheskij slovar russkogo yazyka* [Etymological Dictionary of Russian Language]. Vols. 1–4. Moskva: Prohress [in Russian].
  36. Bilonozhenko, V.M., Vynnyk, V.O. & Hnatiuk, I.S. (1993). *Frazeolohichni slovnnyk ukrainskoi movy* [Phraseological Dictionary of Ukrainian Language]. Vols. 1–2. Kyiv [in Ukrainian].
  37. Yurchenko, O. & Ivchenko, A. (1993). *Slovnnyk stiikykh narodnykh porivnian* [The Dictionary of Stable Folk Comparisons]. Kharkiv: Vyd-vo “Osnova” pry Kharkivskomu derzhavnomu universyteti [in Ukrainian].
  38. Yakymovych-Chapran, D. (2018). Etnonimy yak komponenty ukrainskykh paremii (linhvokulturni konotatsii) [Ethnonyms as components of Ukrainian paremias (linguistic and cultural connotations)]. In *Slavyanskie yazyki: sistemno-opisatel'nyj i sociokul'turnyj aspekty issledovaniya* [Slavic Languages: system, descriptive and socio-cultural aspects of studies]: *Sbornik nauchnyh trudov VIII Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii* (Brest, November, 23–24, 2017). Issue 1, pp.115–122. Brest [in Ukrainian].
  39. Yakymovych-Chapran, D. (2018). Linhvokulturni konotatsii etnonima tsyhan [Linguo-cultural connotations of the ethnonym Gypsies]. *Visnyk of the Lviv University. Series Philology*. Issue 68. P. 307–318 [in Ukrainian].
  40. Yakymovych-Chapran, D. (2020). Etnonim moskal yak komponent ukrainskykh frazem i paremii: linhvokulturnyi aspekt [Ethnonym moscal as a component of Ukrainian phrases and paremias: a linguistic aspect]. *Visnyk of the Lviv University. Series Philology*. Issue 72. S. 200–210. Retrieved from: <http://dx.doi.org/10.30970/vpl.2020.72.10922> [in Ukrainian].